

ЭМФАЗА ЯК СРОДАК ВЫРАЖЭННЯ ІНТЭНЦЫЯНАЛЬНАГА СТАНУ

Вядома, што стварэнне мастацкага твора патрабуе выкарыстання выразных сродкаў мовы. Кожны пісьменнік па-свойму выбірае гэтыя сродкі з мэтай эстэтычнага ўздзеяння на чытача.

У артыкуле ставіцца мэта: вызначыць механізмы стварэння эмфазы ў мастацкім творы, для чаго намі праводзіцца аналіз лексічных і сінтаксічных асаблівасцей тэксту аповесці А. Платонава «Катлаван». Акрамя гэтага, часткова закранаюцца псіхалінгвістычныя аспекты (маецца на ўвазе паняцце «інтэнцыі») і пытанні стылістыкі (асаблівасці гутарковай мовы і прыёмы аратарскага выступлення).

Мастацкія якасці твора вызначаюцца арыгінальнасцю яго мовы. У гэтым сэнсе мова аповесці А. Платонава «Катлаван» больш чым арыгінальная¹. За кошт чаго ствараецца незвычайнасць твора?

Перш за ўсё, ў тэксце на агульным фоне выдзяляецца мова некаторых персанажаў, якія размаўляюць ненатуральна, неяк «не па-руску»: — Чиклин был слишком угрюм для хитрости и ответил приблизительно: — Некуда жить, вот и думаешь в голову. / Чем она мучается для возведения всего строительства? / — Смотри, Чиклин, как колхоз идет на свете — скучно и босой. / Воцев поднял однажды мгновенно умершу в воздухе птицу и павшую вниз...

Асаблівасцям мовы А. Платонава прысвечаны шэраг даследаванняў, сярод якіх вызначаюцца працы М. А. Дзмітроўскай, І. М. Кобазевай і Н. І. Лаўфер. Яны адзначаюць, што няправільнасць мовы — гэта першае, што кідаецца ў вочы пры чытанні А. Платонава. Гэта няправільнасць не абмяркоўваецца колам «няправільных выразаў», а прапізвае ўсю моўную тканіну твораў. Мы згодны з гэтым сцвярдзеннем і з тым, што у «Платонава адчуванне сувету паказвае сябе не з дапамогай мовы, а праз мову, праз яе няправільнасці і адхіленні ад нормы»². Рознабаковыя лексічныя і граматычныя парушэнні: памылкі ў выкарыстанні форм трывання, няправільнай пабудовы злучнікавых канструкцый, скажэнні мадэлей кіравання, парушэнні ўсіх відаў спалучэння лексем, — І. М. Кобазева і Н. І. Лаўфер называюць анамаліямі³. Анамаліі, якія выконваюць пэўныя мастацкія задачы ў творах А. Платонава, часцей за ўсё сустракаюцца ў сінтаксісе.

Вядома, што сінтаксіс рускай мовы (дарэчы, як і беларускай) характарызуецца свабодным парадкам слоў у сказе (у адрозненне ад англійскай ці французскай, дзе пазіцыі кожнага члена сказа строга зафіксаваны і змены ў пазіцыях вядуць да змен у сэнсе выказвання). Таму гэтыя абставіны патрабуюць пры перакладзе выкарыстоўваць іншыя моўныя сродкі, для таго каб не страціць выразных якасцей мастацкага твора. Вядома, што «мова мае дастатковую колькасць сродкаў, у тым ліку і сінтаксічных, каб адзін і той жа змест выразіць па-рознаму»⁴. Абмежаванасць выкарыстання інверсіі ў англійскай ці французскай мовах «кампенсуецца» за кошт артыкляў ці іншых службовых слоў. Свабодны парадак слоў у рускім і беларускім сказе надае гнуткасць мове, дазваляе пісьменнікам выкарыстоўваць гэтую якасць для стварэння арыгінальнага мастацкага твора. Параўн. у Я. Купалы: Сонца днём распускае там косы свае, Ночкай зоры глядзяць залатыя («Курган»). Інверсія ўзаемадзейнічае з рытмам, інтанацыяй і надае твору асаблівую выразнасць.

Інверсія вельмі часта сустракаецца ў аповесці «Катлаван». Напр.: Воцев продолжал томиться и пошел в этот город жить. / ...значит, ему есть расчет там находиться, тем более следует человеку жить. Ведь он теперь даже в форме сна и воображенья может предстать! Ты что ж, Сафронов, совсем улегся иль думаешь стать все-таки? У гэтых сказах выказнік (жыць, предстать) у форме інфінітыва і часціца (все-таки) знаходзяцца ў канцы сказа. Гэта ж датычыцца акалічнасцей і азначэнняў (дапаўненняў). Напр.: Я гляжу на детей для памяти, потому что померу скоро. Только теперь он увидел середину города и строящиеся устройства его. Пры агульнай колькасці сказаў у аповесці — 2302 — інверсія сустракаецца ў 585 выпадках, што складае прыблізна 30 %.

Руская літаратура ведае мноства прыкладаў незвычайнай пабудовы сказа ў тэксе, асабліва ў паэтычным, дзе часта сустракаецца інверсія. Ствараецца ўражанне, што магчымасці варыяцый у рускім сінтаксісе не абмежаваны. Але гэта далёка не так. Уяўляючы сабой сістэму, мова на працягу доўгага развіцця выпрацавала пэўныя правілы (схемы, мадэлі), па якіх будзеца сказ. У гэтым сэнсе можна выдзеліць «тыповы» рускі сказ, у якім замацаваны пазіцыі галоўных членаў і залежных ад іх даданых. Так, напрыклад, у двухсастаўным сказе пазіцыі членаў сказа часцей за ўсё размяшчаюцца ў напрамку ад дзейніка да выказніка: даданыя члены сказа «прымацоўваюцца» да галоўных (група дзейніка і група выказніка). У сказах: *Была запозненная зіма. Снег выпаў толькі ў студзені* — пазіцыі дзейніка і выказніка натуральныя і звычайныя для рускага і беларускага сказа. Тое ж датычыцца і залежных ад іх азначэнняў і акалічнасцей. Таму варыянт *Запозненная зіма была. У канцы студзеня снег выпаў толькі больш адпавядае гутарковай мове. Постпазіцыя выказніка была і часціцы толькі ўказваюць на інверсію ў сказе, якая, у сваю чаргу, дапамагае выканаць канкрэтныя камунікатыўныя заданні: пры актуальным падзеле сказа выдзяляецца лагічны націск. Пры гэтым у гутарковай мове па-свойму ажыццяўляецца актуальны падзел: «Тэма і рэма ў вуснай мове могуць падказваць сітуацыю, агульнасць аперцэпцыйнай базы ўдзельнікаў дыялогу, мімікай і жэстамі і, нарэшце, — адным з найбольш магутных сродкаў вуснай мовы — інтанацыяй. Рэма ў вуснай мове выдзяляецца лагічным націскам»⁵. На наш погляд, існуе заканамернасць, што калі пісьменнік адлюстроўвае ў сваім творы фрагменты гутарковага маўлення, надаючы ім эmfатычны характар, ён карыстаецца перш за ўсё інверсіяй. У пісьмовым варыянце можна толькі імітаваць гутарковую мову, і, бадай што, адзіным сродкам прыдання ёй эmfатычнасці з'яўляецца інверсія. Поўнай «кампенсацыі» пры выражэнні ўсяго комплексу значэнняў гутарковай мовы ў пісьмовым варыянце не адбываецца. Нягледзячы на гэта, сказы ў А. Платонава перадаюць асаблівасці гутарковай мовы. Больш таго, яны эmfатычныя. «Эmfаза — напружанне маўлення, узмацненне яго эмацыянальнай выразнасці, выдзяленне якога-небудзь элементу выказвання пры дапамозе інтанацыі, паўтарэння сінтаксічнай пазіцыі і да т. п.»⁶.*

Характарызуючы асаблівасці гутарковай мовы, трэба дадаць, што ў ёй значная роля адводзіцца кансітуацыі: каб вызначыць поўны аб'ём інфармацыі з фрагмента тэксту ці аднаго выказвання, патрэбна мець на ўвазе тыя фактары, якія ўплываюць на фарміраванне выказвання. Так, напрыклад, Е. А. Земская⁷ прыводзіць прыклады кансітуацыйных бяззлучнікавых выказванняў, у якіх не ўся інфармацыя выражана вербальна: *Убей, гуляць сейчас идем // — убей свои игрушки, потому что гулять сейчас идем. // У гэтым сказе сэнсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі канструкцыямі задаюцца кансітуацыяй. Можна сцвярджаць, што сказы ў А. Платонава падобны на кансітуацыйныя поліпрэдыкатыўныя выказванні гутарковай мовы. Але ў пісьменніка яны пабудаваны па асабістых аўтарскіх мадэлях, хаця і нагадваюць канструкцыі гутарковага маўлення: А вы бы научились этому, раз вас старались учить. // У нас стихии сейчас нет ни капли, деться никому некуда! // Завтра я напишу последнее письмо сестре, надо купить марку с утра. Гэта таксама бяззлучнікавыя сказы, але кансітуацыйнымі іх назваць нельга: у іх толькі парушаны звычайныя сінтаксічныя сувязі, што магчыма ў гутарковай мове. Акрамя адзначаных рыс гутарковай мовы, А. Платонаў у сваёй аповесці карыстаецца і прыёмамі аратарскага выступлення: Извольте, гражданин Козлов, спать нормально — что это за класс нервной интеллигенции здесь присутствует, если звук сразу в бюрократизм растёт?.. А если ты, Козлов, умственную начинку имешь и в авангарде лежишь, то привстань на локоть и сообщи: почему это товарищу Воцесву буржуазия не оставила ведомости всемирного мертвого инвентаря и он живет в убытке и в такой смехотворности?.. Перш за ўсё, звяртаючы на сябе ўвагу такіх словазлучэнняў: *класс нервной интеллигенции, звук в бюрократизм растет, в авангарде лежишь, всемирного мертвого инвентаря*, — у якіх можна вызначыць рысы нейтральнай, гутарковай і публіцыстычнай (агітацыйнай) лексікі.*

Мы невыпадкова закрунулі паняцце «прыём аратарскага выступлення», які характарызуецца спалучэннем стандарту (рознага роду клішэ) і экспрэсіўнасці. Справа ў тым, што мова персанажаў аповесці па лексічнаму складу і сінтаксісу нагадвае менавіта тую сітуацыю, у якой пры публічным выступленні выкарыстоўваюцца названыя моўныя сродкі. Персанажы аповесці размаўляюць так, быццам яны агітуюць на мітынг: — Товарищи, мы должны мобилизовать крапиву на фронт социалистического строительства! Крапива есть не что иное, как предмет нужды заграницы... Вызываю вас, товарищ Воцев, на высшее счастье настроенья! На нашу думку, А. Платонаў свядома ідзе на стварэнне такога тэксту, каб падкрэсліць незвычайнасць, хутчэй, ненатуральнасць саміх абставін, у якія трапляюць людзі (нагадаем, што падзеі, апісаныя ў аповесці, адбываюцца ў 20—30-х гг., якія пранікнуты асобай атмасферай неверагодных змен у грамадстве). З'яўляюцца творы (Я. Замяціна, П. Раманава, М. Зошчанкі і інш.), якія «разбураюць» класічную літаратурную норму. Таму нядзіўна, што ў аповесці «Катлаван» можна вызначыць рысы публіцыстычнага стылю і гутарковай мовы.

Указаныя асаблівасці надаюць пэўную дыялектычнасць сказам аповесці А. Платонава: з аднаго боку, прысутнічаюць усе рысы гутарковай мовы (бяззлучнікавая сувязь, інтанацыя, аднастаўнасць прэдыкатыўнай асновы, кансітуацыўнасць), а з другога — энсавыя адносіны паміж прэдыкатыўнымі канструкцыямі вербалізаваны (у адрозненне ад гутарковай мовы).

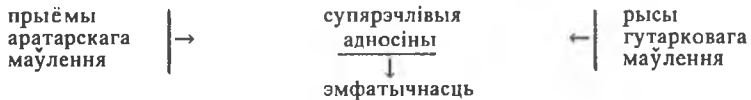
Адзначаныя асаблівасці маюць не выпадковы характар, а фарміруюцца па пэўных заканамернасцях. Некаторыя з іх у свой час былі знойдзены М. Ю. Лотманам пры даследаваннях структуры розных тыпаў тэкстаў. Так, пры аналізе розных тэкстаў мастацкай літаратуры вучоны прыходзіць да высновы, што «ўзнаўленне вуснай мовы ў мастацкай літаратуры будзеца па законах пісьмовай. Элементы вуснай, рэдуцыраванай структуры толькі месцамі ўносяцца ў тэкст, выконваючы ролю пэўных сігналаў: па іх мы спазнаем, што дэнататам нармалізаванага тэксту з'яўляецца тая значна больш скарачанаая, абумоўленая пазаславеснай сітуацыяй, інтанацыяй славесная тканіна, якую ўяўляе сабою вусная мова»⁸.

Акрамя адзначаных заканамернасцей, на наш погляд, ў тэксце можна вызначыць нейкую «базу», псіхалінгвістычную па сваёй прыродзе, на аснове якой адбываецца зараджэнне і развіццё мысліцельных аперацый. Дж. Сэрль звязвае гэтыя дзеянні з паняццем «інтэнцыянальнасці»⁹. Гэта сістэма, якая складаецца з комплексу псіхалагічных станаў: адчування, пераканання, пажадання, намеру. Сфармуляваны закон, адпаведна якому абмежаванай колькасці станаў павінна адпавядаць абмежаваная колькасць лінгвістычных актаў: зацвярджэння, дырэктывы, абавязацельства, дэкларацыі, экспрэсівы. Маюцца на ўвазе тыя абставіны, пры якіх магчымасці і абмежаванасці мовы задаюцца магчымасцямі і абмежаванасцямі інтэнцыянальнасці як канстатаванай характарыстыкі свядомасці. Такім чынам, наша магчымасць суадносіць сябе са светам з дапамогай інтэнцыянальнага стану больш фундаментальная, чым з'яўленне мовы. У гэтым сэнсе інтэнцыі спантанна і іманентна ствараюць лінгвістычныя акты і мову ў цэлым. Гэта суадносіцца з ідэяй, якая тлумачыць прыроду выказвання, г. зн. аб тым, што сказы з'яўляюцца раней, чым словы. Тады зразумела, чаму такая незвычайная мова ў аповесці А. Платонава «Катлаван». Псіхалагічны стан персанажаў: ненатуральнасць, скаванасць паводзін і бяссэнсавасць жыцця і — адпаведна гэтаму стану — ненатуральнасць іх мовы: ...а он дает лозунг, что наше состояние, нигде нету момента чувства ума! Нават ў апісаннях інтымных сцэн ці пры замалёўках прыроды А. Платонаў не адыходзіць ад свайго «стылю»: Пашкил, услышав жену, почувствовал любовь и спокойствие. К нему снова возвращалась основная жизнь. — Ольгушка, лягушечка, ведь ты гигантски чуешь массы! Дай я к тебе за это приорганизуюсь! Сегодня утром Козлов ликвидировал как чувство свою любовь к одной средней даме. Снег падал на холодную землю, собираясь остаться в зиму: мирный покров застелил на сон грядущий всю видимую землю...

Вельмі справядліва выказванне І. Бродскага наконт мовы твораў А. Платонава: «Быццё ў тупіку нічым не абмежавана, і калі можна ўявіць, што нават там яно вызначае свядомасць і параджае ўласную псіхалогію, то псіхалогія гэта перш за ўсё выражаецца ў мове»¹⁰.

Гэты прыём адпавядае мэтам пісьменніка: перадаць атмасферу энтузіязм і пад'ём творчых сіл, а з другога — невыносная, рабская праца на будоўлях сацыялізму; нейкі міф аб светлай будучыні і справядлівасці існуючых парадкаў, і — недарэчная рэчаіснасць без усялякай радасці і прасвету. Таму невыпадкава, што паказ незвычайных абставін патрабуе незвычайных сродкаў мастацкага абагульнення. Таму А. Платонаў стварае сваю моўную рэчаіснасць, у якой выкарыстоўваюцца розныя лінгвістычныя магчымасці як гутарковай мовы, так і «высокага» стылю кніжнай лексікі.

Адзначаныя рысы мовы аповесці А. Платонава «Катлаван» складаюць сістэму, якую можна выразіць схемай:

Такім чынам, найбольш яркія, вызначаныя намі рысы аповесці А. Платонава «Катлаван», сведчаць, што яе незвычайная мова выдзяляецца своеасаблівым парушэннем норм.

- ¹ Гл.: Платонов А. П. Государственный житель: Проза, письма. М., 1988.
² Дмитровская М. А. // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста. М., 1990. С. 107—108.
³ Гл.: Кобозева И. М., Лауфер Н. И. // Логический анализ языка. М., 1990. С. 126.
⁴ Шмелев Д. Н. Русский язык в его функциональных разновидностях: К постановке проблемы. М., 1977. С. 143.
⁵ Ковтунова И. И. Порядок слов в русском литературном языке XVIII — первой трети XIX в. М., 1969. С. 60—61.
⁶ Розенталь Д. Н., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976. С. 537.
⁷ Гл.: Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. М., 1981. С. 199.
⁸ Лотман Ю. М. Структура художественного текста. М., 1970. С. 384.
⁹ Гл.: Серль Дж. // Философия, логика, язык / Пер. с англ. М., 1987. С. 119.
¹⁰ Бродский И. // Известия. 1989. 1 сент.

В. К. ШЧЭРЫН

АСНОЎНЫЯ НАПРАМКІ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАГРАФІІ

Агульнавядома, што чым вышэй культурны ўзровень нацыі, тым больш высокую цану яна гатовая плаціць за права развіцця сваёй навукі на роднай мове. І гэта зусім не выпадкова. Справа ў тым, што выкладанне асноў навукі на няроднай мове звычайна звужае доступ да ведаў для многіх асоб, што не маюць магчымасці атрымаць сістэматычную адукацыю. Менавіта пагэтаму беларускамоўная інтэлігенцыя яшчэ на пачатку гэтага стагоддзя настойліва ставіла пытанне аб тым, што беларускі народ «мае права жыць як асобная нацыя, развіваць сваю мову, сваю літаратуру, мае права пазнаваць навукі ў сваёй роднай мове, развіваць сваю культуру»¹.

Стварэнне і больш чым сямідзесяцігадовае існаванне спачатку БССР, а цяпер Рэспублікі Беларусь значна пашырыла сферу выкарыстання беларускай мовы, у тым ліку ў галіне навукі і адукацыі. Яшчэ больш шырокія магчымасці для паўнацэннай рэалізацыі права беларусаў атрымліваць і заснаваць веды на роднай мове ствараюць прынятыя Вярхоўным Саветам Рэспублікі Беларусь Закон аб мовах і сучасныя працэсы росту нацыянальнай самасвядомасці, засваення культурна-гістарычнай спадчыны, адраджэння беларускай мовы, якія актыўна ідуць